

Dag Solhjell, 31. desember 2017

Et notat om Høvringen som kulturhistorisk og arkeologisk registreringsobjekt

Dette notatet er skrevet etter et møte med fornminneavdelingen ved Oppland fylkeskommune onsdag 15. november. Temaet var de mange utsatte fortidsminnene på Høvringen. Det største antall er sannsynlige kullgroper som er forbundet med jernvinneanlegg for utvinning av myrmalm. Det er også et fangstanlegg med 14 groper, og flere enkeltstående groper som er sannsynlige fangstgroper. Totalt dreier det seg om minst 12 lokaliteter i Høvringens hytteområde. Flere av gropene forbundet med jernvinner er delvis ødelagt av veianlegg (to) og avløpsledning (ett). De fleste lokalitetene er beskrevet i et annet notat av undertegnede.

Avdelingen planlegger et arbeid for å grundigere å registrere fortidsminnene og beskytte dem gjennom merking og annen informasjon. På Høvringen bør anledningen brukes til å utvikle en ny turistattraksjon – en fornminnesti (slik man i dag har en kultursti med kart, teksts og merking). Det bør altså lages en publikasjon som kan lede turister til en del av fornminnene og gi mer informasjon enn det som kan gis på skilting på stedet.

Det nedenstående er dels skrevet på grunnlag av den litteraturen jeg fikk utlevert på møtet, dels på grunn av registreringer som er gjort av arkeologer og publisert tilgjengelig på kartverket, og dels på grunn av egne registreringer.

Larsen, Jan Henning (2009) *Jernvinneundersøkelser*, Kulturhistorisk museum, fornminneseksjonen, UIO.

Kile-Vesik, Jakob (2016) *Järnframställningsanlägg, Javnlie, 17/23, Øystre Slidre, Oppland*, samme utgiver.

Loftsgarden, Kjetil (u.å.) *Jernonna i Vest-Telemark. Jern som utmarksressurs og bytemiddel for ein lokal gardsbusetnad i vikingtid og mellomalder*, samme utgiver.

1 Det tredobbelte sted og den tredobbelte historie

Høvringen, betraktet som den forhenværende seterbygd med dagens reiselivsbedrifter, fjellskole, butikk og hytter, er et sted spent ut midt mellom to andre steder: landbruks- og skogsbygda Sel (nå kalt Nord-Sel) og nasjonalparken Rondane med sin villreinstamme. Denne mellomsituasjonen gjelder både historisk og i dag. I dette notatet er det den historiske situasjonen som blir omtalt.

Hvert av stedene – Sel, Høvringen og Rondane – har sin historie. Sel har sin gårdshistorie fra middelalderen (og kanskje tidligere). Høvringen har sin historie med jernvinner og kullgroper og sin seter- og jakthistorie. Høvringens nærområde i Rondane, som er den delen som er begrenset av fjellene Stor- og Veslekuva, Sletthø og Falketind, Rondhaugen og Vassberget, Indre Bråkdalshø og Smiukampen, Randen, Formokampen og Karihaguen, har sin rike kulturhistorie med spor etter fangst særlig av reinsdyr.

Gjennom dette området går det ingen gunstige gjennomfartsveier mellom øst og vest, slik for eksempel Grimsdalen og Haverdalen er eksempler på. Det er Gudbrandsdalen og dets

sidedaler mot vest (Ottadalen fra Otta og Vågårusten fra Sel) som er hele dette områdets kontaktledd mot nord, vest og syd. Det gikk ingen pilegrimsled eller Kongeveg over Høvringen, den gikk her nede i dalen. Høvringen er vanskelig tilgjengelig, med bratte fjellskrenter mot Gudbrandsdalen, og uten noen naturlig adkomst fra Sel. Allikevel er Høvringen og Sel kulturhistorisk og økonomisk sett nært knyttet sammen. En viktig del av Sel-gårdenes rikdommer ble hentet fra Høvringen og Rondane.

Høvringens betydning for Sel er som produksjonssted for jern, kjøtt og skinn, og i senere tid melkeprodukter fra seterhold og deretter reiseliv.

Gårdene i Sel sogner østover til Rondane via Høvringen, fordi de mot syd, vest og nord bare har begrensede arealer for de tradisjonelle økonomier som utvinning av jern, jakt, setring og reiseliv. Deres handel og varebytte har foregått mot syd, nord og vest.

Sel, Høvringen og Høvringens nærområde i Rondane bør derfor studeres som én felles kulturhistorisk enhet, både sosiale og økonomisk. De mange jernvinneanleggene på Høvringen bør derfor studeres i denne større sammenhengen, og ikke som isolerte fenomener avgrenset i tid.

Når det den følgende fremstilling vises til ”Høvringen” og de varig fredede fortidsminnene der, er det begrenset til det som ligger innenfor eller like utenfor hytteområdet.

2 Vernede fornminner i Høvringens kulturhistorie

De fremste fredede kulturminnene på Høvringen i dag er de lite kjente jernvinneanleggene med sine kullgroper og slagghauger, og fangstgroper. Så sent som i 2009 var det på Askeladden bare registrert kullgroper på Høvringen, ingen jernvinneanlegg (jfr. Larsen 2009, figur 114, side 126). Bevisstheten om disse kulturminnene har vært liten, både lokalt og hos kulturminnemyndighetene. Senere er mange av disse registrert, men uten noen grundigere undersøkelser. Det kan i dag påvises 12 sikre lokaliteter for fredede kulturminner, tre for fangst og ni som sannsynligvis er knyttet til utvinning av myrmalm. Ingen av dem er merket, og kunnskapen om at de eksisterer er meget lav.

Av fangstanlegg er det få, og ingen steinmurte fangstgraver. Fremst blant disse er det store fangstanlegget med 14 jordgravde groper som ligger på begge sider av stien mot Smuksjøseter på nordsiden av Høvringsåe. Med start ca 150 meter fra Brekkeseter og ca 75 meter ovenfor skibrua over Høvringsåe, ligger det i alt 14 fangstgroper over en strekning på ca 1,5 km. Så ligger det to enkeltstående groper i skogsområdet i nedre del av Høvringen, på hver sin side av Høvringsåe. De ligger på toppen av hver sin lille kulle, på en måte som gjør det mer naturlig at de er fangstgroper og ikke kullgroper. Det går i dag dyretråkk over begge kullene.

Med ett unntak ligger de øvrige ni lokalitetene nord-vest for Formoseter/Fjellskolen. Unntaket er en enkelt større grop som ligger rett øst for Laurgardseter. Den er ikke registrert, men det skal visstnok være funnet trekull der.

Utvinning av myrmalm krever to råstoffer: malm hentet fra myrer, og trekull. Trekull brukes for å varme opp malmen i en ovn slik at jern og slaggg skilles fra hverandre. Produksjonen av trekull setter spor etter seg i form av groper, der tilhugde trestokker har vært satt ned tett i tett, dekket med en tett masse, og så brent under redusert tilførsel av luft. Det er en prosess som tar

rundt 20 dager etter påtenning. De mange kullgropene forteller at det på Høvringen må ha vært stor skog da trekullproduksjonen foregikk. Lettest tilgjengelig er de utenfor gjerdet til Formoseter, mot Fjellskolen, der det er to store og to mindre groper. De er merkelig nok ikke registrert.

Produksjonen av jern fra myrmalm setter spor etter seg i form av ovnsrester, røsteplasser for myrmalm før brenning i ovn, lagerplass for trekull og røstet malm, og slagghauger, og kanskje også en tuft. Disse sporene er lite tydelige i dag, og kan stort sett bare påvises ved arkeologiske metoder. Ved arkeologiske registreringer er det ved flere lokaliteter påvist ovn og slagghaug. Ved to lokaliteter er slagghauger avdekket ved anleggsarbeid (vei og avløpsledning) og slagglumper kan lett plukkes opp. Det er ulovlig å skade slike kulturminner, med mindre det er innhentet dispensasjon. De som har forvoldt skadene har trolig ikke visst om kulturminnet.

Det er lite som tyder på at disse kullvinneanleggene, verken i omfang eller bruksmåte, har en særegen karakter i forhold til tilsvarende anlegg andre steder i Sørøst-Norge. De er mindre faglig interessante i seg selv, enn de er i sammenheng med kulturhistorien i Sel og kulturminnene etter fangst på reinsdyr og elg i Høvringens nærområde i Rondane. De tre stedenes kulturhistorie bør sees i sammenheng, og ikke studeres bare som separate og historisk isolerte størrelser. Det som er spesielt ved jernvinneanleggene på Høvringen er det bidrag et studium av dem kan gi til forståelsen av historien ved konstallasjonen Sel, Høvringen og Rondane. Det er i det perspektiv det nå bør gjøres noen nærmere undersøkelser, foruten det arbeid som er nødvendig for å sikre kulturminnene gjennom tydelig merking og opplysning.

3 Naturhistorie og kulturhistorie

Mesteparten av seterområdet på Høvringen ligger mellom 900 og 1000 moh, med en konsentrasjon mellom 930 og 980 moh. Dagens tregrense for større, eldre furuskog ligger på ca 910-920 moh., avhengig av vind- og sneforhold. Unge furutrær vokser frem oppover mot 1000-meters grensen, men vind og sne gjør at mange skudd ikke vokser opp, de "slipes" ned av snøkrystallene når de når samme høyde som buskvegetasjonen, som også er snehøyden de fleste steder.

Naturhistoriske forhold og endringer har hatt stor innvirkning på denne tredobbelte konstallasjonen. Det mest stabile i naturen i et langt historisk perspektiv synes å være reinflokkenes trekk, der Høvringens nærområde bare synes å være ett ledd i et langt større økosystem. Det vesentligste element i dette systemet som i våre dager truer med å bryte det opp i deler som ikke er bærekraftig for reinsdyrene, er den stadig økende ferdselen mellom Mysyseter (Spranget) og Rondbassbu. Den er til meget stor skade for reinsdyrenes tradisjonelle leveområder i Høvringens høyfjellsoppland at dette trekket nord-syd nå i praksis er stoppet opp av turisttrafikk til og fra Rondvassbu.

Virksomheten på Høvringen omfatter etter alt å dømme ikke reinsdyrenes tradisjonelle leveområde, selv om de mange steinmurte fangstgravene på Formokampen og Karihaugen tas med i betraktning. Det er lite sannsynlig at reinsdyrenes trekk har gått gjennom den store skogen som en gang må ha dekket Høvringen og som har gitt grunnlag for utvinningen av myrmalm gjennom produksjon av trekull. Det er spørsmål om det store fangsgropanlegget

langs Høvringsåe har vært anlagt for reinsdyr eller elg, og hvor gammelt det er. Det er ikke påvist bågasteller langs anlegget. Det største fangstanlegget som er beregnet på å stenge et reinsdyrtrekk ligger ca 2 km. fra Smuksjøseter mot Peer Gynt-hytta. Det er et stort antall (over 20) bågasteller konsentrert ovenfor nordsiden av dagens T-merkede sti, der dyrene kan ha passert mellom nordre og midtre Høvringsvatn, ned fra Merrasletta mot Kjondalen og Fremre Bråkdalshø – områder med en rekke lokaliteter for steinmurte fangstgraver. Det trekket hører trolig sammen med den merkede steinmurte fangstgraven som ligger oppunder sørenden av Solsidevassberget. Noe tilsvarende finnes ikke i nærheten av Høvringen.

De ellers nærmeste steinmurte fangstgravene mot nord befinner seg rett under Vesle-Kuva i retning mot Høvringen. Det er tre graver som sammen sperrer et trekk oppover mot Brennhø. De er ikke registrert. Der registreres regelmessig flokker, slik det også gjøres på Sletthø, Grøhø og til dels også Steinbuhø.

Et i dagens forhold usynlig trekk ved Høvringens tidligere naturhistorie, er den store furuskogen som må ha vokst høyere enn de øvre grensene for de senere setervollene. Den furuskogen har vært en betingelse for jernvinneanleggene på Høvringen. De store myrpartiene som har inneholdt myrmalm er fortsatt synlige, men en god del av dem (sammen med spor etter jernvinning) kan ha forsvunnet ved opparbeidelse av de dyrkede og inngjerdede engene som i dag dominerer store deler av Høvringen, og som har vært en betingelse for det store omfanget som seterdriften fikk i løpet av 1800-tallet. Det er ikke påvist steder der det er tatt ut myrmalm, noe som normalt er ganske vanskelig.

Rester av den store furuskogen, som i dag nesten har urskogskarakter, er særlig synlig i nedre partier på Høvringen, langs Høvringsåe og nord-vest for elvemøtet for Høvringsåe og Kvannslådalsåe.

Gamle fotografier av seterområdene på Høvringen viser er helt snaubeitet landskap, knapt en busk er å se. Det er resultatet, antakelig først av avskogingen i jernvinnetiden, og senere av seterdriften med sitt behov for brensel og med nedbeiting av husdyr, særlig geit. Kanskje har jernvinnevirksomheten med sin avskoging vært en forutsetning for seterdriften. Det vi nå ser, er første stadium i furuskogens tilbakekomst. De mange hyttene (rundt 400) og reiselivsbedrifter setter også sitt preg på naturlandskapet, med veier, avløpsanlegg, brønner, strømkabler og annen infrastruktur. Sporene etter den seterdriften som opphørte på 1950-tallet forsvinner gradvis. Det er trolig ingen autentiske sel igjen, men en del buer og låver fra setertiden.

Et interessant trekk ved området mellom Høvringen og de ytre fjellområdene er de hundrevis av råk etter sauer som strekker seg som tynne tråder på kryss og tvers gjennom alle myrfrie områder. Vegetasjonen er tydelig påvirket av dyrenes gjødsling. Et større setertråkk strekker seg mellom Skogsætrin og Dørålseter, over Vasskjelet, under Falketind og videre over Dørålflya, langs Dørålvatnet og ned til Dørålsetrene. Det må være en av Norges lengste seterveier. Til øvre og mellomste Horrtjønn er det med lange jordgravde åpne kanaler ledet vann fra oppunder Formokampen, for å øke vassføringen fra mellomste Horrtjønn ned til gårdene på Sel på østsiden av Lågen. Fra Formo gård og fra Brenna gård går det to godt opparbeidede seterveier mot Høvringen (den første mot Putten, den andre direkte mot Høvringen evt. via Horrtjønn). Det kan ikke utelukkes at jernvinnevirksomheten på Høvringen har vært drevet fra gårder i Dovre, nord for Rosten.

Høvringens kulturhistorie er lang og naturavhengig, og den bør derfor også ha et naturhistorisk perspektiv.

4 Behovet for jernvinneregistrering på Høvringen

De forestående nyregistreringer av jernvinneanlegg og fangstgroper på Høvringen bør foretas med metoder som kan kaste lys også over den omtalte forbindelsen Sel, Høvringen, Rondane. Det er gjort så omfattende forskning på jernvinner (jfr. Larsen 2009) at noen fullstendig arkeologisk undersøkelse av et eller flere jernvinneanlegg på Høvringen trolig ikke er nødvendig for å trekke kulturhistoriske konklusjoner. Det bør imidlertid gjøres så grundige registreringer at en typologisk bestemmelse av hvert enkelt funn kan fastsettes med stor grad av sikkerhet.

A Tiden

I hvilke(t) tidsrom ble det utvinnet myrmalm på Høvringen?

I hvilke(t) tidsrom ble det brukt fangstgroper som jaktmiddel?

Var jakttiden, jernvinnetiden og setertiden tre etter hverandre følgende faser i Høvringens historier, eller var de mer eller mindre sammenfallende i tid?

Det er, etter det jeg kan forstå av litteraturen, trolig tre metoder for tidsbestemmelser som kan komme til anvendelse:

1 Pollenanalyser, som gir informasjon over lang tid, og som kaster lys over menneskers bruk av Høvringen frem til i dag, og over endringer i vegetasjon og menneskelig virksomhet.

2 C14 – dateringer. Det kan gjøres noen dateringer av trekull fra jernvinneanleggene, og av trestokker funnet i myrer (to kan påvises, flere finnes sikkert) og eventuelt også av de eldste stående trebygningene på Høvringen (stall/garasje ved Øygardseter).

3 Typologiske bestemmelser av groper, jernvinneanlegg og slagghauger. En viss avdekning må kanskje til for en korrekt registrering?

Kan også det store fangstanlegget med 14 graver ovenfor og øst for Brekkeseter dateres?

Begynte utvinningen av myrmalm nederst på Høvringen, og så høyere og høyere? (Det er ca 100 meter høydeforskjell mellom laveste og høyeste funn av jernvinneanlegg).

Kan pollenanalysene fortelle om når jernvinningen startet og sluttet og nå setringen startet?

Ophørte utvinningen av myrmalm etter Svartedauden? Fortsatte den etter middelalderen?

Ble den organisert av bønder fra Sel som ledd i deres selvforsyning ut over på 1600- og 1700-tallet? Var jernvinningen på Høvringen et ”forsinket” tiltak med en foreldet teknologi?

B Typebestemmelse

Hvilke typer jernvinneanlegg ble anlagt?
Hvilke typer fangstanlegg ble anvendt?

C Type spor etter jernvinner

(etter lesing av Larsen 2009 og særlig av Kile-Vesik 2016. Det som anses som mindre aktuelt er satt i kursiv. Det som inngår i Kile-Vesik 2016 er satt med halvfet skrift.

1 Steder det ble hentet myrmalm fra

2 Steder der de tørket malmen

3 Røsteplass, Kile-Vesik 7.1.4. Steder der de røstet malmen, det vil si fjernet vann og organisk materiale ved å brenne myrmalmklumper med vanlig ved. Det som da ble igjen var magnetisk. Dette skjedde ved vanlig bål, kanskje med en flat stenhelle under (lett tilgjengelig på Høvringen). Gir en malm som er magnetisk (maghemitt, jfr. Larsen s. 30).

4 Kullgroper eller kullmiler, Kile-Vesik 7.1.2. Steder der de laget trekull (kullmiler), som etterlot seg store groper (reismiler som er runde, liggemiler som er avlange, jfr. Larsen side 32). Det bør forsøkes å typebestemme kullgropene (form og størrelse), til de to gropene utenfor Formoseter er det to mindre groper (sidegroper?, jf. Larsen side 66-67). Mitt amatørblikk har bare sett helt runde groper, både for kull og fangst.

5 Er det spor etter sintring (forbehandling før blestring) (Larsen side 30)

6 Ovner, Kile-Vesik 7.1.1 Steder med ovner der de smeltet ut jernet og fikk slag som biprodukt. Det etterlot seg blestergroper og sjaktovner. Det bør forsøkes å typebestemme ovnstypene (jf. Figur 39 i Larsen, side 67). Er det ovner for engangsbruk?

Er det spor av at den avanserte bruken av skiferheller anvendt i et stort antall steinmurte graver for fangst av reinsdyr i Rondane og i enkelte steinfjøs på Høvringen kan ha blitt brukt i bygging av sjaktovner på Høvringen?

7 Slagghauger, Kile-Vesik 7.1.3. Steder de anla slagghauger, vanligvis rett ved ovnene. Også funn i bunn av ovnene. Kan anslag på mengden av slag si noe om mengden utvinnet jern. Det står på side 88 i Larsen 2009 om slag fra Evenstadovner: "... små slagglumper på opptil 20-30 cm i diameter ... Slagget er porøst og knudret med noen tegn til at det har rent, men uten at det kan forveksles med tappeslag." Det slagget jeg har funnet på to forskjellige steder på Høvringen virker som det er bunnslag som har løst seg opp i lavalignende svært finruglede spisse klumper. De passer til beskrivelsen av slag fra Evenstadovner. Her kan jeg ta fullstendig feil.

8 Kullager, Kile-Vesik 7.1.5

9 Kull-lag, Kile-Vesik 7.1.6

10 Steder der de viderebearbeidet jernet, en smie

11 Ildsteder for matlaging

12 Stolpehull for blesterhus, grunnmur for tuft.

13 Boplasser – tufter. Er ovn, lager av kull, lager av røstet malm og evt. belg anlagt som en overdekket tuft, et blesterhus (jf. Larsen side 83 om "anleggsstruktur")

14 Er det fortidsfunn (løsfunn) fra Høvringen eller Sel som kan knyttes til jernvinning og/eller fangst?

Kan det gjøres registreringer som tillater relativt sikre konklusjoner om typologi og lages kart over hver lokalitet (som figur 7 i Kile-Vesik side 15). Kan det av identifisering av enkelte elementer i en jernvinnelokalitet trekkes slutninger om hvordan hele lokaliteten har vært?

Fase I, II eller III

Kan det på typologiske kriterier sies noe om jernvinneanleggene på Høvringen skriver seg fra fase I, II eller III? Eller er det slik at andre tidsbestemmelser forteller at jernvinneteknologien på Høvringen unndrar seg en tidsbestemmelse på typologiske kriterier?

Det registreringsarbeid som skal gjøres, bør være åpen for at det også kan komme ut med en anbefaling om at det utføres arkeologiske undersøkelser på en eller flere lokaliteter. Før slike kan utføres kan det fjernes vegetasjon (figur 5, side 12 hos Kile-Vesik), eventuelt også fjernes torvlag (figur 3, side 8 hos Kile-Vesik)?

D Omfang og organisering av jernvinneanleggene

Kan det sies noe om omfanget av utvinningen av myrmalm på Høvringen, og hvor mange mennesker som måtte delta i arbeidet? Hvor langt frem ble produksjonen av jern ført?

Var de ulike anleggene organisert under ett, eller ble de ulike anleggene drevet uavhengig av hverandre?

Kan det sies noe om virksomheten var lokalt organisert fra Sel, eller av omreisende spesialister, eller av husmenn uten jord, eller endog fra lokal bosetting på Høvringen?

Har det på Høvringen vært en eller flere fjellgårder med helårlig drift eller setrer med vintersetting som har drevet jernproduksjon og villrein-/elgfangst som del av virksomheten?

Var hver av jernvinnene på Høvringen (det kan neppe dreie seg om mer enn 5-6) drevet av en bestemt gård, som hadde "rett" på bestemte myrer og bestemte skogteiger, eller var det organisert under ett av en gård, eventuelt av kirken/lensmannen?

Har det vært dyrket korn på Høvringen?

Ble det på Høvringen produsert trekull for Selsverket? Hva var "sirkumferensen" ved verket, lå Høvringen innenfor med pliktavlevering av tømmer evt. også trekull?

Hvordan var eiendomsforholdene på Høvringen gjennom tiden?

Er det noen gamle stedsnavn på Høvringen knyttet til jernvinnevirksomheten? Jfr. gården Brenna ned i dalen, som ligger nærmest Høvringen (Larsen side 14).

Var produksjonen av jern på Høvringen større enn det lokalsamfunnet på Sel trengte til egen bruk?

Konklusjon – anbefaling

Ved å merke og informere om spor av tidligere tiders produksjon av jern og fangst av elg og reinsdyr på Høvringen kan turistnæringen her få en ny attraksjon, både for barn og voksne. Det bør lages en "kulturminnesti" som går mellom de mest interessante lokalitetene. Det bør også lages en brosjyre med kart og tekst som forteller om hvert enkelt sted og som setter det hele inn i en større historisk sammenheng.

Samtidig blir disse kulturminnene bedre beskyttet, fordi kunnskap om lokaliseringen forebygger beskadigelser gjort på grunn av manglende kunnskap. Det forebygger konflikter mellom utbyggere og myndigheter. Samtidig vil det fremkomme et kunnskapsgrunnlag som gjør det lettere å kunne gi dispensasjoner for sletting av kulturminner,

Dette arbeidet vil også bidra til å utvide kunnskapen om både Sels og Rondanes historie.

Finansiering av brosjyre

Det er i Norddalen for torsdag 21. desember (side 30) en utlysning fra Regionrådet for Nord-Gudbrandsdal. Det utlyses kr 600 000 til aktiviteter innen kultur- og reiselivsbasert næringsutvikling. Søknadsfristen er 1. februar 2018.

Det foreslås at Høvringen Interesseselskap søker om midler til utgivelse av en flerspråklig brosjyre, tilsvarende den som tidligere er laget for kulturstien, om fortidsminnene om fangst og utvinning av jern fra myrmalm på Høvringen. Brosjyren er et kulturformål som samtidig fremmer reiselivsformål på Høvringen. I søknaden kan det vises til det arbeid som Oppland fylkeskommune planlegger for å registrere og merke disse kulturminnene.

Oppland fylkeskommunes arbeid med registrering og merking er allerede finansiert. Det fremgår av samme nummer av Norddalen, side 14. Mer spesifikt vises det til delprosjektet "kontrollregistrering av arkeologiske kulturminner med tilrettelegging for opplevelser". Det er her registreringene på Høvringen er sikret finansiering.

Dag Solhjell, 31. desember 2017